

Seçki

İlk Öğretimin Tohumları

İsmail Hakkı TONGUÇ

Özet – Yazar çağ nüfusunun tamamını kapsayan zorunlu bir ilköğretim anlayışının nasıl ortaya çıktığını tartışmaktadır. Bu durumu modern ulus devletin kurulması süreciyle koşut olarak açıklamaktadır. İlk bölümde sanayi devrimi öncesi Avrupası’nda toplumsal yapıyı analiz etmekte ve toplumsal değişimin harekete geçiren etmenlerden bahsetmektedir. Daha sonraki bölümlerde aydınlanma çerçevesinde evrensel ilköğretim fikrinin temellerini oluşturan önemli düşünür ve yazarlar ile öne çıkan fikirleri ele almaktadır. Bu tartışma Fransız Devrimi’ne kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Anahtar kelimeler: İlköğretim, zorunlu eğitim, toplumsal değişim, aydınlanma.

Abstract – *The Seeds of Primary Education* – Author discusses how the idea of compulsory primary education which comprises all children within the cohort has been arisen. He explains the situation parallel to the foundation of the modern nation state. In the first section he analyses social structure in pre-industrial revolution Europe and refers to factors which had mobilized the social change. In the following sections he mentions the important figures and ideas which underlie universal primary education within the framework of the enlightenment. This discussion covers the period before the French Revolution.

Key words: Primary education, compulsory education, social change, the enlightenment.

İlk Öğretimi olmayan memlekette, Ortaçağ idaresi, bütün şekilleriyle devam eder, Resmî kanunlar, ne derlerse desinler, ne haklar vatandaşlara tanınırsa tanınsın, hiç olmazsa İlk Öğretim derecesinde bilgi olmazsa haklar ve vazifeler canlanmaz, gönüllere ve yüreklere sinip yerleşmez. Bilmeyen, siyasi ve ekonomik kudret sahiplerinin elinde, Ortaçağ’da olduğu gibi, köle hayatı sürer. Asıl acıklı olan taraf da, kendi düşkün ve köle hayatına karşı duyusuz ve kayıtsız kalır. [*İsmet İnönü*].

İsmail Hakkı Tonguç (1893-1960), eğitimbilimci, 3 Ağustos 1935–25 Eylül 1946 arasında İlköğretim Genel Müdürü, Köy Enstitüleri’nin fikir babası ve mimarı. Bu makale yazarın 1946 yılında Remzi Kitabevi tarafından basılan *İlk Öğretim Kavramı* adlı eserinin (s. 412) “İlk Öğretimin Tarihçesi” adlı birinci bölümünün ilk alt bölümünü oluşturmaktadır (ss. 1-31). Bu bölüm aktarılırken sayfa düzeni ve yazı biçimi açısından dergimizin biçimlendirilmesine uyarlanmıştır; kaynakça gösterimi ve dilbilgisi ve sözcük bilgisi açısından orijinaline sadık kalınmıştır. Kitabın sonunda yer alan yanlış-doğru çizelgesindeki düzeltmeler metne işlenmiştir.

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Haziran 2008, ss. 80-101.

Mersin University Journal of the Faculty of Education, Vol. 4, Issue 2, June 2008, pp. 80-101.

Giriş

Bir insanın yavrusuna veya başka bir insana ilkel bilgileri öğretmeye başladığı günden itibaren, dar mânasıyla ilköğretim işine girilmiştir. Toplumsal ve ekonomik hayat geliştikçe, bu bilgileri bireylere öğretme ve yaşamak için gereken hüneleri kazandırma ödevini aile başkanları ve bireyleri, din adamları, köleler, eğitmenler [*pedagoglar*], ustalar ellerine almışlardır. Onların bu konu üzerindeki çalışmaları tarih boyunca, ta mecburî ve belli yaştaki bütün çocuklara mahsus ilkokullar açılıncaya kadar şu veya bu şekilde sürüp gelmiştir. Fakat bunların yaptıkları iş, bugün anlaşılan mânadaki ilköğretimle yapılmak istenilenden başka karakterdedir. Onun için bu mesele ile yeni mânalı ilköğretimi birbirine karıştırmamak lâzımdır.

Belli yaştaki çocuklara mahsus, parasız ve mecburî İlköğretim kurumu olarak devlet tarafından himaye veya idare edilen, düzeni devletçe saptanan ve denetlenen, öğretimi ana dille yürütülen ilkokulların açılmasına niçin ve ne zaman başlandı? İşte, bu sorunun cevabını verebilmek için yeni mânalı ilköğretimin tohumlarını araştırmak, köklerini göstermek ve kavramını belirtmek gerektir. Bir mânadaki ilköğretime tohum olabilecek fikirler nelerdir? Hangi sebepler bu fikirleri doğurdular? Bu soruların cevaplarından da İlköğretimle ilgili ve önemli olayların mânalarını, kendi tarihi içinde geçirdiği değişikliklerle beraber öğreneceğiz.

Bu gibi bilgilerimiz eksik olursa öğretmen sıfatıyla yapmaya giriştiğimiz işlerin mânâ ve değerlerini kavrayamayız, işlerimizi görürken bilinçli ve ölçülü davranamayız, hükümlerimizi verirken bilimsel tecrübeleri ve bunlardan elde edilen sonuçları göz önünde tutmamış oluruz. Meslek bilgilerimizin temellerini teşkil edecek anlayışımız eksik olursa görevimizi kusursuz yapabilecek bir duruma yükselemeyiz, bocalamalarla çok vakit kaybeder, bazen da yolumuzu sapıtır, yanlış yollara düşer, çıkmaz sokaklar içine saplanır kalırız. Yapmakta olduğumuz işin mânasını ve değerini anlayacak olursak, onu bilerek, severek, zahmetlerine katlanarak ve onlardan yılmayarak yaparız. Yolumuzu kesmek isteyen engellerle karşılaşırsak onları yok etmeyi göze alır, gerçek amacımıza ve çekici ülkülerimize doğru durmadan ilerler, başarılarla bezeniriz.

Ortaçağ Hayatına Toplu Bir Bakış

Yeni mânalı ilköğretimin tohumları ilk defa batı Avrupa memleketlerinde serpilmiştir. Bu olayın zamanını tayin edebilmek, sebeplerini anlamak için Ortaçağ'daki Avrupa'nın genel durumunu, bilhassa sosyal ve ekonomik meseleler bakımından göz önüne getirmek lâzımdır:

Kasabaların Durumu

On birinci yüzyıldan itibaren Avrupa halkının çoğu, Hıristiyanlık dinine kuvvetli

bağlarla bağlanmıştı. Kiliseye bu şeklide bağlanış, halkın onun her emrini dinlemesi ve ona her şeyini başışlaması şeklinde tecelli ediyordu. Bu hareket kiliseyi zamanla olağanüstü bir zenginliğe kavuşturdu ve hâkimiyetini beklenmedik ölçüde arttırdı. “O zaman kilise görülebilen, elle tutulabilen, son derece faal bir organizasyon -nefes alan, yaşayan insanların mukadderatlarına- devletin tahayyül edemeyeceği kadar –muhtelif tarzlarda şekli veren bir teşkilattır”. Onun için iktidar ve zenginliğine güvenen kilise mensupları otoritelerini her bakımdan genişletmek istediler.

Halk üzerinde nüfuzları fazla olan papazlar şövalyelerle birleşerek sergüzeşt şeklinde savaşlar çıkarmaya yeltendiler. Haçlı seferleri başladı, 200 yıl sürdü. H. W. von Loon’un şu satırları Haçlı seferlerine katılanların durumlarını gösterir: “Haçlılar bu şehirde [İstanbul] oturanların birçoğunu öldürdüler, taşınacak ne varsa hepsini çalıp götürdüler ve halka umumiyetle o kadar fena muamele ettiler ki...”

Haçlı savaşlar Avrupa’nın genel hayatını bazı yönlerden değiştirecek sonuçlar doğurdu: Yıllarca süren savaşlar uğruna yurtlarını terk edecek şövalyeler para lâzımdı. Onlar topraklarının bir kısmını satmak veya rehin bırakmak suretiyle para bulmak yolunu tuttular. Bu olay toprak prenslerini doğurdu. Uzun yıllar topraklarından ve yuvalarından uzak kalan şövalyeler tarım işlerini başkalarına gördürmek zorunda idiler. Bu durum, toprak sahibiyle köylü arasında bu işleri idare eden bir zümre yarattı. Bunlar köylü ile toprak sahibi arasındaki münasebetleri her iki tarafa fazla zarar vermeyecek şekilde düzenledikleri için, köylü halk iş görme bakımından nispeten verimli olabiliyordu. Bu durum sayesinde 13. ve 14. yüzyıllarda ziraat işleri oldukça düzelmişti. Verimli köye dayanan kasabalar da bu sebepten gelişmeye ve daha serbest bir hayata kavuşmaya başlamıştı.

Ortaçağ’da Avrupa halkı bugün tasarlanmayacak kadar bilgisizdi. “Onların kiliselerinde mum yaktıkları, bir şamdana fazla güvenilmeyen ışığı ile yatmağa gittikleri, çok az kitapları olduğu ve bugün halk okullarında (ilkokul) veya biraz iyice bimarhanelerde okutulan şeylerin cahili oldukları bir hakikattir.”

O zaman Avrupa’ya nispetle kültür bakımından üstün bir durumda olan yakın doğu memleketleriyle iki yüz yıl temas etmiş olan şövalyelerle bu seferlere katılanlar kaba geleneklerinden kurtulmaya, yakın doğunun sanat ve biliminden faydalanmaya başladılar.

O devirde pek nadir kimseler nasip olan okuma-yazma, değer kazanarak Avrupalılar arasında yayılmaya başladı. Doğu memleketleriyle batı memleketleri arasında ticaret canlanmaya yüz tuttu. İstanbul gibi ticaret merkezleri İtalya’ya ve kuzey Avrupa’ya doğru yayıldı. Venedik, Cenova, Floransa gibi kasabalar zenginleşti. Evvelce ticaret işine tavassut eden Tuna kasabaları durgunlaştı. Alp dağlarından yeni ticaret yolu üzerindeki kasabalar canlandı.

O devrin ticaret eşyası mahduttu, kasabaları az nüfuslu idi. Meselâ Ulm, Augsburg, Nürnberg, Strasburg, 5-10 bin nüfuslu yerlerdi. Kasaba halkının çoğu ziraatle geçinirdi. Onun için Ortaçağ kasabalarında el sanatkârları ve tüccarlar pek azdı.

Buralarda yaşayan insanların çoğu, Lonca teşkilâtına dayanan el sanatları ve dar bir çevre içinde yapılan ticaretle geçinirlerdi. Orta sınıfı teşkil eden bu insanlar, aralarında düzenledikleri meslek nizamının havası içinde, kasabalara mahsus ekonomi politikasının icaplarına uyarak yaşamak amacını güderlerdi. Buldukları şehrin ihtiyacına göre istihlal yaparlardı. Onun için dükkân ve işlik kolayca büyütülemez, bir kişi büyük kazançlar sağlayamazdı. Mahallî ve küçük ölçüdeki rekabetlere girişilemezdi.

Bu çağın zihniyetine göre müstahsilin kendi malına arada tavassut eden olmaksızın kendi satması tercih edilir, aracı tüccarlardan hoşlanılmazdı. Onun için müstahsille müstehlikin doğrudan doğruya temas etmelerini sağlayacak imkânlar araştırıldı. Hayvan ve hububatın parça halinde büyük kârlarla satılmak üzere toptan ve çok miktarda alınıp satılması yasak edilmiş veya belli nizamlarla sınırlandırılmıştır.

El sanatlarıyla uğraşanların yanlarında çalışan işçilerin haklarını ve görevlerini Lonca nizamı saptamıştı. Fiyatlar, eşya'ya narh koymak suretiyle denetlenir ve pahalılığın önüne bu suretle geçilmeye çalışılırdı. Esnaf arasında çıkan anlaşmazlıklar, ustalarla çırak ve kalfalar arasındaki geçimsizlikler Lonca disiplinine göre halledilirdi. Lonca nizamı, Hıristiyanlık dininin değer verdiği inançların etkisi altında saptanmıştı.

Lonca mensupları bu nizamın kendilerine sağladığı imtiyazlara bürünerek mesleklerinde çalışırlardı. Fakat bu nizamda, menfaat ve hakları, ilgililerin hepsini memnun edecek şekilde düzenleyememişti. Onun için kavgalar, gürültüler eksik olmazdı. Buna rağmen o devrin az nüfuslu kasabaları, bu nizamı uyarak çalışan insanların emekleriyle mimarlık ve ressamlık alanında dinsel mahiyette önemli eserlere kavuşmuşlardı.

El sanatlarının gelişmesinde kilisenin de payı vardır. Almanya'da en eski yapıcı ustaları papazlardı. İlk kiliseler ahşaptı. Bunları papazlar kendileri yaparlardı. Taş binalara (İtalyan tarzı) denirdi. XI. Yüzyılda Alman prenslerinde kilise yaptırmak hevesi pek fazla idi. Bir kilise yaptıracak prens, 20-30 kişilik bir papaz kümesi çağırır, bu işe memur ederdi. Bu sebepten kiliselerin işliklerine, süslü el sanatlarının beşiği denir. Kilise işlikleri vasıtasıyla kasabaların halkı da sanata alışmaya başlamıştır.

Ortaçağ'da devletin durumunu tasvir eden *Barges*: “Bu çağın devleti yalnız savaş cihazı idi, adalet organı olan devlet, 12.inci yüzyıldan itibaren Maliye işlerine de el koyarak görevini genişletti” der.

Şehir halkı giyiniş, yemek yiyiş, eğlence ve törenler tertip edilmiş bakımlarından köylü ile kıyas edilemeyecek durumda idi. Süslü, çekici elbiseler giymek, türlü vesilelerle ziyafetler tertip ederek şaşılacak kadar bol yemek yeme fırsat ve imkânlarını bulabiliyordu. Sanatkârlar, ayrıldıkları Lonca gruplarına göre alaya katılarak büyük geçit resimleri yaparlardı. Müzik ve ressamlık alanlarında sivrilmemiş sanatçılar onların sanat zevklerini gidermeye çalışırlardı.

Ortaçağ kasabaları, gelinip içinde durulmak, yerleşerek oturulmak istenilen yerlerdi. “Kasaba havası insanı serbest yapar” sözü o devirden kalmaz.

Bu çağda okuma-yazma bilenlerin sayısı, kasabalarda bile pek azdır. Çocuklar kilise okullarında papazlardan Lâtinçe olarak bazı duaları, ezberlemek suretiyle öğrenirlerdi. Şehir çocuklarının çoğu babalarının yanında çalışarak baba mesleğini veya ustalardan başka bir sanatı öğrenme yolunu tutardı.

Köylerin Durumu

Ortaçağ toplumunu teşkil eden insanların çoğunluğu köylüdür. Bu çağda servetin ana unsuru topraktır. Zengin olabilmenin baş şartı toprağa ve onu serbestçe işleme hakkına sahip olabilmektir. Bu kolay mesele değildir. Çünkü o devirde köylü çoğunluğu toprak sahibi olamıyordu. Onlar başkalarına, idareci sınıfa mensup kimselere ait toprakları işlerlerdi. Toprağa sıkı sıkı bağlanarak iş görmek ve bir ailenin geçimini sağlamak pek güçtü.

Ortaçağ'ın başlangıcında Avrupa halkının çoğu tarım işlerini benimsemiş, bu işlere kendini vermiş durumda değildi. Meselâ “Cermenler için düşmanı tehlikeli savaflara mecbur kılarak onun hakkından gelmek, tarlayı sürüp sabırla mahsulünü beklemekten on defa daha iyi bir iş telâkki edilirdi. Kanla kazanılacak menfaati, terle elde etmeye uğraşmak Cermenler için gevşeklik, korkaklık, tembellik demektir.”

Bu zihniyeti taşıyan halk tarafından sık sık karşılaşılan ve uzun süren savaflar, bir hükümdar fermanıyla durmadan değişen mülkiyet hakkı ve nizamı, genel hayat alanındaki güvensizlikler, eşkiya soygunları tarım işiyle uğraşan halkın durumunu çok sarsıyordu.

Köylü küçük aile işletmelerine dayanan Ortaçağ ziraati, istihsal bakımından ancak aile ihtiyacını karşılayabilecek durumda kısır bir ziraatti. Köylüler tarlaları kendileri işlerler, ekmeklerini karıları pişirir, etlik hayvanlarını kendileri keser, her türlü iş avadanlıklarını kendileri yaparlardı. Köylü kadın çocuklarıyla birlikte yün eğirir, kumaş dokur, giyeceklerini diker, aile ihtiyaçlarını giderici bütün işleri görürdü. Yalnız tuz, baharat, süs eşyası gibi bazı maddeler dışarıdan satın alınırdı.

Toprağa sahip olmayan köylü çoğunluğu, verimsiz bir ziraatle uğraştığı için sıkıntı içinde bulunmakta idi. Köylü, her yıl elde ettiği mahsul veya yetiştirdiği hayvanlardan bir kısmını toprak sahibine vermeye mecburdu. Bu gibi vergilerden öldükten sonra bile kurtulamazdı. Bazı yerlerde, ölünün bıraktığı eşyadan bir kısmını da toprak sahibi alırdı. Bu çağda köylünün karısını ve çocuklarını toprak beyinin emrine vermeye mecbur tutulduğu saptanmıştır. Toprak rahibi kendi toprakları üzerinde çalışan köylüleri, eşya ve hayvanlar gibi alıp satabilir, onları her türlü angarya işlere sürebilirdi. Durumu bu kadar fena olan köylü, topluma dayanıklı bir temel olamazdı. Bütün Ortaçağ gizli ve açık köylü ile toprak sahipleri arasında geçen mücadelelerle doludur.

Köylü istediği zaman bulunduğu yeri terk ederek şehirlere gelip yerleşemezdi. Köyde bulunduğu müddetçe toprağı işleyemezlik edemezdi. Hayat şartları ne kadar

ağır olursa olsun o, köyde bulunmak ve alın yazısına göre çilesini doldurmak mecburiyetinde idi. Köylü bu yükleri kısmen olsun hafifletmek için kilise, vakıf gibi dinsel kurumları veya şövalyeler, prensler gibi askerî kudreti ellerinde tutanların himayelerine sığınmaya mecbur kalırlardı.

“Zavallı köylü”, “budala, salak” gibi tâbirler o zamandan kalmadır. Köylünün durumunu açıkça anlatmaya yeterler.

1457 tarihinde ölen Felix Hammerlin *De Nobilitate* adlı kitabında köylüyü şöyle tasvir eder: “Bir insan gibi değil, iğrenç bir yaratık; biraz gülünç, biraz da korkunç bir hayalet gibi asilzadenin karşısına dikilir. Sırtı dağ çıkıntısı gibi kamburlaşmış hali; kirli ve çekingen görünüşü, budalaca bakışlarıyla o tıpkı eşeğe benzer. Köylü buruşmuş ve örselenmiş alnı, dimdik olmuş sakalı, kırılmış ve birbirine dolanmış saçları, çatlak göz kapaklarının altında çapaklı gözleri, büyümüş korkunç karnı, normal şekli bozulmuş, sertleşmiş ve sık kıllarla kaplı vücudu, kel başı ile bacakları üzerinde güç halle durabilen insandır. O yamalı, ince ve kirli elbisesiyle, rengi kaçmış, hayvan derisine dönmüş kıllı göğsünü kapatamazdı”.

Köylülere nispetle kasaba halkının durumu çok iyi denilebilecek haldeydi. Kasabalarda oturan az sayıdaki tüccar ve sanatkâr kümesi, şaşılacak kadar büyük kiliseler, güzel evler yapmışlardı. Ressamlar, heykeltıraşlar, süslü el sanatları erbabı bu binalar için değerli sanat eserlerini meydana getirmişlerdi. Gerçi 15. yüzyılda genel hayatta vukua gelen bir durgunluk yüzünden başlanmış olan büyük kiliselerin birçoğu yarım kalmıştı. Bunun sebebi, ondan önceki yüzyıllarda kendisini biraz derleyip toplamış olan Avrupa köylüsünün bu sırada yoksul düşmesidir.

Tüccar ve zengin sınıfın düzelmiş olan durumu, incelmış görenek ve gelenekleri bütün halkın yükselmesini sağlayamamıştı.

Şövalyelerin Haçlı seferlerde kazandıkları bazı alışkanlıklardan biri, lüks maddeleri Avrupa’ya sokmak oldu. Yabancı memleketlerden ipekli eşya, kıymetli taşlar, süs vasıtaları, baharat satın alabilmek için toprak mahsullerini ve el sanatlarıyla elde edilen maddeleri vermek gerekiyordu. Bu hal halkın yoksul düşmesine sebep oldu.

Bu devirde halk asiller tarafından kötü bir şekilde idare edilirdi. Fethedilen yerlere Avrupalı halk yerleştirilemiyordu. Bu gibi yerler bir müddet sonra terk ediliyordu. Savaşlardan halk bir şey kazanmıyordu.

Uzun süren Haçlı seferler, Fransa ile İngiltere arasındaki Yüz Sene harbi, Avrupa içinde sık sık vukua gelen mücadeleler temeli barış olması gereken bir gelişmeye, bilhassa tarım alanındaki normal çalışmalara engel teşkil ediyordu.

Şövalyelerin belli başlı işleri sergüzeştlerle atılmak, avcılık yapmak, silah oyunları tertip etmek, aşk maceraları ile vakit geçirmekti. Çiftliklerini iyi idare ederek işletmek onlar için bir mesele teşkil etmezdi.

Böyle bir durumun, ziraate dayanılarak yaşanan bir devirde genel hayata zarar vermeden geçiştirilmesi imkânsızdı. Nitekim bu yüzden köylü yok yere hem eziliyor,

hem de harcanyordu. Bunun sonu 15.inci yüzyılda vukua gelen köylü isyanları oldu. Disiplinsiz bir şekilde yürütülen bu isyanlara başlangıçta sempati gösteren önemli kimseler vardı. Fakat bunlar sonra, yağmacı, yakıp yıkıcı, âsi köylülere yüz çevirdiler. İsyanlardan beklenen sonuçlar alınamadı. Durum büsbütün fenalaştı.

Şövalyelerle kilise mensuplarının araları açılmaya başladı. Bu iki kuvvet arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkar, korkunç mücadelelere sebep olurdu. Onun için bilhassa orta Avrupa'da ve İtalya'da düzenli bir devlet nizamı kurulamazdı. Fransa ve İngiltere'de XVI. yüzyılda bu bakımdan daha ileri bir zihniyet ve durum vardı. Oralarda kilise devlet işlerini belli bir dünya görüşüne göre düzenlemek isteyenlere engel teşkil etmeyecek hale getirilebilmişti.

Ortaçağ Düzeninde İlk Değişmeler

XIII. Yüzyıldan itibaren mimarlığa hâkim olmaya başlayan gotik üslûbundaki bina şekilleri yapıda, az miktarda da olsa demir kullanmayı icap ettiriyordu. Demiri türlü şekillerde işleyerek yapıya elverişli bir hale getirmek Lonca teşkilâtına bağlı el sanatları erbabının vazifesi idi. Fakat bu mesele türlü sanatlarda çalışanların bu maksatla işbirliği yapmalarını gerektiriyordu. Halbuki az sermayeli, az işçiyle çalışan el sanatları ustaları, işçi sayısını çoğaltarak büyük işletmeye geçemiyorlardı. Bir kaç çirakla iş görülen bir dükkân, büyük çapta maden işleri yapmaya elverişli değildi. Bir taraftan ustalar diğer cihetten de bazı toprak sahipleri ve tüccarlar büyükçe işletmeler kurmaya başladılar. Şövalyeler, papazlar da türlü tedbirlere başvurarak demir veya diğer madenleri işletme çareleri aradılar. Buna rağmen demirin eritilmesi, dökümü istenen şekilde yapılamıyordu. Yüksek fırın henüz bulunmuş değildi. Kısacası demiri verimli şekilde işletebilmek hem teşkilâta, hem de bu uğurda çalışacakların iş hayatlarını emniyet altına almaya bağlı idi. Bu mesele, küçük iş olarak düzensiz bir tarzda yürütülemezdi. Ortaçağ'ın yarattığı iş telâkki ve zihniyetine sahip insanların bu gibi maksatlarla birleşmeleri pek zordu. Buna rağmen iş kavramı ve olayları kendi icaplarına göre geliştirmeye başlamıştı.

Lonca teşkilâtı, müstahsil kasaba sanatkârlarıyla müstehlik kasaba halkı arasında karşılıklı menfaatler sağlama esasına göre kurulmuş bir düzendi. Onun için eşyaya narh konur ve fiyatlar kontrol altında tutulurdu. Bu sebepten o devirde sık sık (makul fiyat)tan söz açılırdı.

14. üncü yüzyıldan itibaren sanatkâr yaptığı eşyayı ucuza mal edememeye başladı. Sanat çalışmalarında teknik değişiklikler yapmak icap ediyordu. Türlü sebeplerden bu da kolayca mümkün olamıyordu. Fiyatların yükselmesi tüccar ve sanatkârlarla müstehlik halk arasında tartışmalara, geçimsizliğe sebep oluyordu. Bu durum ustalarla onların yanlarında çalıştırdıkları kalfa ve çirakların geçimsizliklerini de doğuruyordu.

Kasabalarda nüfus arttıkça sanatkârlar onların ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Loncalara yerleşenler buralara yeniden girmek isteyenlerin işlerini güçleştiriyorlardı.

Lonca bir nevi inhisarcılık şekline geliyor ve mensuplarının sayısı gitgide azalıyor. Onun için 1434 tarihinde krallardan biri Lonca politikasını tenkit ve bunların lağvedilmesini tavsiye ediyordu. Tıpkı Loncalar gibi Hanza diye anılan tüccarlar birliği teşkilâtı da, ticaret yollarının ve şekillerinin değişmesi, tüccarların egoistçe davranışları yüzünden zayıflamaya başlamıştı. Hamburg ve Bremen 1619 da Hanzadan ayrılarak İngiliz tüccarlarına kapılarını açmışlardır.

15.inci yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkler Balkan yarımadası yoluyla Avrupa'yı istilâ etmeye başladılar. İtalya üzerinden ve Balkan yoluyla ticaret zorlaştı. Aynı zamanda İspanyollar ve Portekizler Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a gitmeye başladılar. Colomb Amerika'yı keşfetti. Avrupa memleketlerinin ticaret şekillerini değiştiren bu olaylardan sonra Lizbon, Seville kasabalarının önemi arttı.

Bunlar Ortaçağ iş nizamının yıkılmaya başladığını gösteren işaretlerdir.

Ana çizgileri belirtilen Ortaçağ hayatında eğitimin yeri, vasıfları ve değeri gösterilmek istenince, varılan sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

- 1- İnsan hayatına ve eğitimine hâkim olanlar din adamları, toprak sahipleri, askerî iktidara sahip kimseler ve ustalardır. Kilise en önemli ve salâhiyetli kültür kurumu addedilirdi.
- 2- Amaçları, konuları ve metotları kilise tarafından saptanmış olan dinsel öğretimin nimetlerine kavuşabilenler, belli bir zümrenin çocukları idi. Öğretim geniş halk tabakalarına yayılmış değildi.
- 3- El sanatkârları ve tüccarlar bu meslekler için yetiştirdikleri çırakları Lonca nizamının isteklerine göre eğitmeye çalışırlardı.
- 4- Ortaçağ'ın sonlarına doğru dinsel öğretime dünya işleriyle ilgili karakter verilerek istenildiği, öğretimi yaygın bir hale sokmak fikirlerinin ortaya atılmaya başlandığı görülmektedir.
- 5- Ortaçağ boyunca köylü halkın ve kasabalardaki yoksul işçi insanların her türlü eğitim ve öğretimden mahrum bırakıldığı muhakkaktır. Köylü türlü baskılar, ağır vergiler altında ezile büzüle efendilerine istediklerini veremeyecek, kasabalarda gelişen el sanayiine ham madde yetiştiremeyecek duruma düştükten sonradır ki onun da asgarî bilgiye kavuşması gerektiği sezilmeye ve kabul edilmeye başlanmıştır. Fakat bu fikri topluma benimsetmek ve onun içinde gerçekleştirmek kolay olmamıştır.

Ortaçağ'ın yukarıda belirtilen genel durumu, bazı kimseleri sosyal politika konusu üzerinde hayal kurmaya, kafa yorup düşünmeye ve en sonunda, bulabildikleri kuruluş tekliflerini ortaya atmaya sevk etti. Fakat o devirde düşünme, düşündüğünü söyleme ve yazma serbest değildi. Kilise bunu yasak etmişti. Ortaçağ boyunca insan aklı zindana tıkılmıştı. İnsan hiçbir meselede kendi aklını kullanamazdı. Kilisenin baskısı ve emirleri bir çok meselelerde hükümdar sarayınkinden üstün ve kuvvetli idi. Papaz mantığı Ortaçağ dünyasını karanlık bir cehenneme çevirmişti.

Dinsel emirlere itaatsizlik edenler yakılmak, kafaları kesilmek, taşlanarak öldürülmek, bir yerden başka bir yere sürülmek, aforoz edilmek, hapse tıkmak gibi ağır cezalara çarpılırlardı. En çok ceza görenler koruyucusu bulunmayan ve bu nizamı boyun eğmek istemeyen insanlardı.

Bunların hepsi bilgisizlikten ileri geliyordu. Ortaçağ'da bilgisizlik kara bir bulut gibi Avrupa'yı kaplamıştı. Bu bulut dağıtılmadıkça kurtuluş yolu bulunamayacaktı.

İlköğretimin Tohumları

Ortaçağ'ın karanlığını aydınlatmaya yarayacak fikir hareketi ilk defa *İtalya'da* doğdu. İnsanın kendi varlığını duyabilmesini sağlayan, kendisiyle dünya arasındaki münasebetleri kavramasına yarayan, bunlara şimdiye kadar engel olan insanlarla hayat arasındaki perdeyi ortadan kaldıran fikir hareketinin doğabilmesi için bir mayaya ihtiyaç vardı. Eski Yunan ve Roma kültürü mayalılık yapabilecek karakterde idi. Eski Yunan ve Roma sanatının kaynağına ulaşmak, insan ruhunu sarmış olan kara perdeyi yırtmaya yetti. Fikir adamları ve sanatkarlar bu eski kültür kaynağına indiler, eski kültürü kaynağından çıkarıp ondan faydalanmaya başladılar. İşte bu harekete *Renaissance*, değişmeye de *Hümanizm* denilmektedir.

Bu yeni fikir akımının temsilcileri Dante (ölümü 1321), Petrarca (ölümü 1374), Coladi Rienzi (ölümü 1354) dir. Cereyan İtalya'dan Avrupa'ya yayıldı.

Ortaçağ'da birey, iç hayatı bakımından kilise bilimine ve kilisenin otoritesi altında bocalayan skolastik bilimlere bağlı idi. Onun günlük hayatı Lonca nizamının kaideleriyle geleneklerin etkileri altında geçiyordu. Yeni fikir hareketiyle Hıristiyanlığın faziletlerinden sayılan körü körüne inanç, itaat ve sabrın değerini düşürmek, onların yerlerine serbest düşünmeyi, kuvvetli iradeyi, muhtar olmayı ideal değerler olarak koymak amacı güdüüyordu.

Bazı yazarlar, "Renaissance vicdan hürriyeti, tolerans ve umumiyetle daha iyi bir dünya için kudretli bir darbe indirmişse, bu, yeni hareketin önderleri sayılan insanların hiçbir rolü olmadan yapılmıştır" diye onu, genel oluşun bir sonucu, geleceğe değil, geçmişe bakan ve değer veren bir hareket sayarlar. Fakat bu ülkülere yaklaşıldıkça yetili, bilinçli bireylere kavuşulacaktı. Yalnız bunun için XVII. yüzyıla kadar uğraşmak ve beklemek icabetti.

Ortaçağ'da ziraat, el sanatları ve ticaret küçük işletmeler şeklinde idi. Geniş halk tabakalarının isteği, ekonomik ve sosyal hayatta, bu duruma göre bir orta sınıf politikasının takip edilmesi idi. Bu dilek şehirlerde Lonca teşkilâtı sayesinde oldukça gerçekleştirilmişti. Fakat köylerde, başkalarının topraklarını işleyen, halkın menfaatine uygun bir politika takip edilemiyordu. Onun için köylü durumundan asla memnun değildi. Şehirlerde ustaların yanlarında veya ev sanayiinde karın tokluğuna denecek şekilde çalışan işçiler de hayatlarından memnun değillerdi. Bu yüzden zaman zaman

direnmeler, ayaklanmalar, isyanlar vukua gelirdi. Fakat bunlar bastırıldıktan sonra durum düzelmez, bilâkis daha fenalaşırđı.

Yeni fikirleri, hak iddia ve isteklerini yok etmeye çalışan kuvvet kilise ve saray idi. Esasen *Renaissance* kilisede görülen ahlâk bozukluğu ve onun mensupları tarafından halka, bilhassa fikir adamlarına yapılan zulüm yüzünden vukua gelmişti. Avrupa'nın bazı yerlerinde meselâ Almanya'da kilise arazisinin zaptı, prensleri zenginleştirmeye yaradı. Ve yeni reform hareketlerine taraftar olmalarını sağladı. On dördüncü, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda hümanizmin ödevi insan aklının hürriyete kavuşmasını sağlamak, bilginin ilerlemeye yarayacak tek vasıta olduğunu anlatmak oldu. Renaissance hareketiyle beraber modern ilmin ilk tohumları serpilmeye başlandı. Fakat tabiatın incelenmesine, tabiat konularının araştırılmasına asla razı olmayan Ortaçağ'ın sürüp giden batıl inançları yüzünden bilim hareketleri ta on yedinci yüzyıla kadar tabii yataklarını bulamadılar.

Kopernik'in (1473-1543) sema sistemini ve arzın hareketlerini anlatan kitabı modern Astronominin başlangıcıdır. Kopernik'in fikirleri hem Katolikler, hem de Protestanlar tarafından reddedildi. *Galilei* (1564-1642) ölümü göze alarak Kopernik kuralının doğruluğunu ispat etmek için uğraştı.

Bütün bu zorluklara rağmen artık genç ve diri Avrupalı milletler için *bilgi öğrenme çağı* başlamıştı. Hümanizm uluslar arası bir fikir akımı haline gelerek Avrupalı Hıristiyan milletleri sarmaya başlamıştı. Yalnız bunun etkileri her millette başka türlü oldu.

Bu hareket o zamana kadar okullarda ön plânda gelen Lâtinceyi arka plâna attı ve sonra yavaş yavaş ölü diller arasına soktu. Okullara ana dilinin girmesi Hümanizm hareketiyle başlar ve *modern ilköğretimin ilk tohumu, bu ana dili meselesidir*.

Hümanist eğiktenler arasında Erasmus (1469-1536) en önemli yeri alır. O Avrupa'nın birçok yerini dolaştı. Birçok eser yazdı. Kendisine teklif edilen önemli mevkileri, Üniversite kürsülerini kabul etmedi. "O hayatını kendi bildiği gibi tanzim etmek istiyordu. Bunu, her adama (efendi) demeye mecbur olduğu takdirde yapamazdı".

"Onun kendisi için seçtiği rol bir nevi canlı projektör olmaktı. Yaşadığı devre ait hâdiseler ufkunun üzerinde görünen cisim ne olursa olsun, Erasmus zekâsının parlak şualarını onun üzerine çevirir ve komşularının bunu gerçekten olduğu gibi, bütün süs ve cilâları temizlenmiş, en fazla nefret ettiği o (delilikten), o cehaletten soyulmuş bir şekilde görebilmeleri için elinden geleni yapardı".

Erasmus'un tabiatı, kuvvet ve şiddete başvurarak iş görmeye elverişli değildi. O herhangi bir harekete baş olmayı da aklından geçirmezdi. Çok çalışan, çok öğrenen, çok öğretmek isteyen, çok yazar bir insandı. Her konuya dair yazı yazardı. Yazıları kralları, papazları, papaları, şövalyeleri, onların uşaklarını kısacası herkesi ilgilendirecek karakterde yarı ciddi yarı alaylı yazılardı. O zamanlar pek hoş

karşılanmayan eski Yunancayı da öğrenmişti. Klâsik eserleri eski metinlerinde okuyabiliyor, bunların yanlış tercümelerini tashih ediyordu.

Deliliğe Medhiye adlı kitabı 1514'te dünyayı ansızın heyecana düşürdü. Bu kitap o kadar ustalıkla yazılmıştı ki, eser papazlara hücum için mi, yoksa kilise ve din hayatını savunmak için mi yazılmıştı? Bunu kimse kestiremiyordu. Bu eserde rastlanan hükümlerden bir kaç tanesini gözden geçirelim:

“Her gün mezamirden bir kaç ayeti ezbere okumakla cennete gitmekten geri kalmayacaklarına kani olan insanlardan daha delileri, dolayısıyla daha bahtiyarları bulunabilir mi?”

“Bir tüccar, bir asker, yahut bir hâkim yaptığı çapulculukların kendisine temin ettiği para yığından ufak bir sikke ayırıp şu dindarca saçmalara kullansın; bundan fazlasına lüzum yok.”.

“Hem mabede (tapınağa) ne ihtiyacın var? Her yerinde daima hürmet gördüğün bütün kâinat, az muhteşem bir mabet mi?”

“Gramer öğreten ukalalarla başlayalım. Bunlar, şüphesiz insan nevinin en sefil, en acınacak ve görünüşe göre, tanrıların en ziyade nefretini kendilerine çeken kısmı olacaktı; bereket versin ki ben onların tuttıkları berbat mesleğin sefaletlerini, deliliğin bir nevi sayesinde hafifletiyorum.”.

“Biraz da kralları, prensleri sahneye çıkaralım... Hükümdarların yarım dirhem sağduyusu olsaydı, halleri, durumları dünyanın en kötüsü, en bahtsız olmaz mıydı?... İyi bir hükümdara düşen bütün ödevleri tam olarak yerine getirmek isteyen bir kimsenin kendisine ne kadar ezici bir yük yüklediği göz önünde tutulsaydı, tacın yalan yere yeminle, baba katliyle satın alınmaya değer bir nesne olduğunu aklından geçirecek bir tek kişi bulunur muydu?”.

Erasmus kılıçla, çakmaklı tüfikle bir şey yapılabileceğine inanmıyordu, bunun yerine cehalet ve taassubun gittikçe artan akıntısını önlemeye, müphem de olsa fikirle durdurmaya çalışmıştı. Hayatının son dakikasına kadar şakacı ve güler yüzlü bir insan olarak yaşadı.

Bu devrin önemli iki eğitkeni daha vardır: Rablais (1483-1553) ve Montaigne (1533-1592).

Rablais hemen Erasmus'un arkasından gelen ve papazların hükmü altında bulunan bir dünyaya gözünü açarlardandır. Chinon'da doğdu. O da okulu bitirir bitirmez eski yunanca öğrenmek hevesine düştü. Bu teşebbüsü duyulur duyulmaz kendisini himaye edenler onu bir canı gibi kovalamaya başladılar. Roblais, Erasmus gibi sıkışınca papanın himayesine sığınabilecek durum ve mizaçta değildi. Onun ruhu isyancıydı, parlak zekâsına çok güveniyordu. O doktordu.

Tıbbı klâsik eserleri neşretmek için birini arayan bir matbaacı onu buldu. Önce Doktorlukla ilgili ucuz halk kitapları yayınladılar. Sonra Rablais roman yazmaya başladı. Ve kendisinden önce gelenlerin cesaret edemedikleri çok önemli bir işe girişti:

Kendi milletinin diliyle (ana dille), Fransızca yazmaya başladı. Bu hareketle bin yıllık eski geleneği yıktı.

Gargantua adlı eserindeki kahramanlar, Hıristiyan zulmü içinde yaşamağa muvaffak olan “eski putperest ilâhları” sayılabilirler. O papazların ölçsüz sefaletle sebep olan müstebit idarelerinden sorumlu kimseleri karikatürize etti, bununla tolerans hesabına en cesurca darbeyi indirdi. Roblais aynı zamanda iyi yetişmiş bir ilâhiyatçı olduğu için başına gelebilecek felâketi kestirip ondan kurtulmanın yollarını da biliyordu.

Gargantua adlı eser bir eğitim romanıdır. Skolastik usullerle yetiştirilmiş bir gencin durumunu en menfi taraflarıyla burada görmek mümkündür. Sonra iyi bir eğitmenin elinde gencin ne suretle eğitildiği gösterilir. Gargantua'nın eğitiminde bugünün eğitilimine temel taşı olabilecek şu değerler vardır: Bilgiyi doğrudan doğruya eşya vasıtasıyla öğretmek, tabiattan faydalanmak, öğrenmeyi sevilmir bir iş haline getirmek, eğitimde güzel sanatlardan faydalanmak, dinî eğitimde şekilcilikten kurtulmak gibi.

Montaigne bir tüccarın oğludur. Ortaçağ'da (kasaba havası insanı hür yapar) denirdi. H. W. Van Loon, buna (ticaret insanları Toleransa alıştırmır) cümlesini de eklemektedir. Montaigne'nin görüş ve düşüncelerinde tüccar atalarının rolleri bulunduğu da onun hükmüdür. Montaigne hukuk tahsil etti, askerlik mesleğine girdi, felsefeye merak etti. Vicdan hürriyeti konusuyla çok uğraştı. O tam mânasiyle zamanın adamı idi ve zayıf tarafları çoktu.

Onun eğitim alanına getirdiği fikirler şunlardır: Eğitim insan teşkil etme sanatıdır, onun için dersler birer vasıta. Deney ve gözlem kitaba tercih edilmelidir.

Renaissance devri eğitmenleri tarafından ortaya atılan bu ilkeler yeni mânalı ilköğretime tohum vazifesi görebilecek mahiyettedir. Bazı Hümanistlerin sakat tarafları Renaissance hareketi karşısında ikiyüzlü davranmaktan kurtulamayışlarıdır. Erasmus, Montaigne bunlardandır. Her ikisinde de hem hümanizm iptilâsına, hem de hâlis dinsel ve Katolik telâkkilere sık sık rastlanır. Erasmus kitaplarında bir taraftan eşyaya ve tabiata ait bilgilerin öğrenilmesini tavsiye eder, diğer cihetten de Lâtinceyi terk edemez.

Bütün bunlara rağmen okullarda ana diline, eşyanın tanınmasına önem verilmesi, öğrencilerin zati faaliyetlerinin takdir edilmesi, beden eğitiminin konu olarak ele alınması, gözlem ve tecrübenin değerlendirilmesi gibi işlere onlarla başlanmıştır.

Bu hareket eski okulun değersizliğini meydana çıkarmaya, türlü alanlarda reform ihtiyacını duyurmaya sebep olmuştur. Bundan sonra genel hayatta önemli değişimler arka arkaya, birbirini kovalayarak vukua gelecektir.

Bilgisizlikle Savaşın Başlaması

XV. inci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın ekonomik ve sosyal hayatında önemli bazı değişiklikler oldu:

a) Luther (1483-1546) din alanında ıslâhat yapma [*Reformation*] hareketlerine girişti. Reformation, “devlet üstü bir teşekkül olan papalık devletinin ahlâksızlığından” çok müteessir olan ve hakikî dini öğretmek üzere ayrı bir kilise kuran bir kaç ilâhiyatçının ani galeyanının sonucudur. Roma kilisesine sadık kalanlar bu harekete katılmadılar. H. W. van Loon’ın anlayışına göre reformation, “başlangıçta, son üç asrın iktisadî ve siyâsî tekâmülünün bir neticesi olarak doğan ve sonradan nasyonalizm adıyla her tarafta tanınacak olan, bundan dolayı da bütün Avrupa memleketlerinin son beş asır içinde içerisine girmek zorunda kaldıkları o yabancı devlet üstü teşekkülün amansız düşmanı olan yeni bir ruhun tezahürüdür.”

Protestan kilisesine bağlı okullarda ıslâhat yapıldı ve bu okullar Luther’in fikirlerine göre teşkilâtlandırıldı. Öğretmenlerin yetiştirilmesine başlandı. Okula devam mecburiyetinden ve bir memlekette ilkokulların aynı amacı gütmeleri lüzumundan bahis açılmaya başlandı. Protestan kilisesinin elinde gelişmeye ve teşkilâtlandırılmaya başlanan okulların karşısındaki Katolik kilisesi de boş durmadı. Kendi inançlarına dayanarak derlenip toplanmaya çalışan Katolik kilisesi de harekete geçti. Bu kiliseye bağlı okullar çoğaldı. Jesüitler, bu okulları Avrupa’nın her tarafına yaymaya başladılar. Kadın rahibelerin çalışmalarıyla kız okulları da çoğaldı.

b) Kıtanın bazı kısımlarında yoksulluk son haddine vardı. Evvelce şehirlerde, Lonca teşkilâtına dayanarak çiçeklenmiş olan el sanatları ve ticaret; yeni keşifler, taşıt yollarının değişmesi dolayısıyla yer yer durgunlaştı. Ticaret merkezleri beklenmedik şekilde yer değiştirdi. Şehirler çoğalmaya ve onların nüfusları artmaya başladı. Buralarda artan ekonomik ve sosyal münasebetler sayesinde şehir halkında yeni ve dünya işleriyle ilgili bir zihniyet doğdu. Şehir, aynı zamanda şahsiyetin gelişmesine, bireyin şahsî teşebbüsünün artmasına yuva oldu. Sanat, edebiyat ve tiyatro burada gelişti. Bu vasıtaların gelişmesi, onlarla yaratılmak istene dünya görüşünün halk arasına yayılmaya başlaması sayesinde yeni fikir ve görüşlerin taraftarları çoğaldı.

c) Din alanında ıslahat hareketleri yapılırken Avrupa içten gelen ve bünyeyi bütün manasıyla sarsacak olaylara sahne oldu: *Köylü isyanları*. Arkası kesilmeyen bu isyanlar, Avrupa’yı türlü bakımlardan altüst etti. İsyancıları hazırlayan, tahrik eden ana fikirler şunlardı: Köylüler kendileri için değil toprak sahibi prensler, papazlar için çalışmakta ve onlar tarafından sömürülmektedir; buna son verilmelidir. Asillerin köylülere karşı olan hareketleri vahşicedir, bu gibi davranışlar yok edilmelidir. Yarıcılık yapan köylüler serf haline getirilmişlerdir, bunlar zulümden kurtarılmalıdır. Artık kölelik boyunduruğunu kırmak zamanı gelmiştir. Tarla sahipleri toplumun kanını emmektedir, bunlardan kurtulmak lâzımdır.

Bu fikirlere dayanarak isyan çıkaran köylülere krallar: “Sarf idiniz, serf kalacaksınız ve şimdiye kadar olduğu gibi çok sert şartlar içinde” diyorlardı. Hâkim sınıfın emellerine hizmet eden bazı aydınlar da tıpkı krallar gibi köylülere yükleniyorlardı. *Shakespeare*’in (1564-1616) bile bunlar arasında olduğu hatırlanacak olursa durumun ne olduğu açıkça anlaşılır.

Bu hareketler, Avrupa’da şu üç cereyanı doğurmuştu: a) Sosyal alanda ıslahat isteyen köylü cereyanı; b) Komünizme taraftar olan Proletarya cereyanı; c) Kilisenin ıslahatına taraftar olan Burjuva cereyanı.

1525 yılında köylüler ihtilâli umumî bir hal aldı. İhtilâl bastırıldıktan sonra köylülere yapılan zulümler büsbütün arttırıldı. Birçokları topraklarından kovuldular, senyörler bunların tarlalarını zapt ettiler ve köylüler de asırlarca servaj boyunduruğunu taşımaya mecbur kaldılar.

d) Ortaçağ’ın ahlâk ve din alanlarındaki mücadelesi yavaş yavaş entelektüel sahaya intikal etti. Artık mücadele konusunu, hakikatle hata, bilimle bilgisizlik (cehalet) teşkil etmektedir. Bu, uzun uğraşmaların sonunda, birçok insanlar bilgisizliği giderme savaşına katılmaya başladılar. Şimdi biraz da bu oluşun seyrini takip edelim:

İnsanın hakikati anlayabilmesi, eşyayı veya olayı oldukları gibi görebilmesi kolay bir iş değildir. Hele Ortaçağ insanları gibi akıllarını kullanamayanların çoğunluk teşkil ettikleri bir devirde realist olabilmek pek zordu. O zamana kadar teessüs etmiş olan mantık sisteminden kendilerini kurtaramayan Ortaçağ bilginleri bile herhangi bir olay karşısında gözleme, tecrübeye başvurmayı asla hatırlamazlardı. İnsanlığı bu durumdan kurtarmak çok önemli işlerden biri idi.

Sanat, felsefe, bilim alanında dünyanın ender yetiştirdiği insanlardan biri olan Leonardo da Vinci (1452-1519) insanlığa bir meşale tuttu. Bilim tarihinde ebedî olarak kalacak şu sözü söyledi: “Bütün yakın bilgilerin anası olan tecrübeden doğmamış kesin ve açık bir tecrübe ile sona ermemiş bilimlerin hepsi boş ve yanlıştır”. Ortaçağ mantığına uyulan bir devirde bu söz büsbütün ayrı mâna ve değer taşır.

Francis Bacon (1561-1626), onun ve Gallile’nin getirdiği müspet fikirleri büsbütün kuvvetlendiren bir adam olarak sahneye çıktı. “Eğer elimizin erdiği, gözümüzün gördüğü, aklımızın anladığı bütün olayları kaydeder, mümkün olan bütün gözlemleri ve bütün deneyleri yapar, aldığımız sonuçları bir çizelge haline koyarsak, olaylar arasındaki bağılıklar meydana çıkarılmış olur. Bu bağlantılardan olaylar arasındaki münasebetleri sınırlayan ve anlatan kanunlar kendiliğinden çıkar”. Bacon bu sözleriyle ilk defa ve anlaşılacak bir şekilde kesin olarak bilim yolunun değişmesi gerektiğini, bilimin tecrübeye, gözleme ve incelemeye dayanması lâzım geldiğini, tabiat bilimlerinde Tümevarım [*induction*] metoduna dayanmak gerektiğini cesaretle ortaya atıyordu.

Rene Descartes (1596-1650), Yunan felsefesiyle kilise büyüklerinin kanatlarından çıkan, karışık Ortaçağ felsefesini reddederek işe başladı. Onun yerine yalnız insanın aklına, bilincine, ve iç yapısının tecrübesine dayanan esrarlı fikirlerden kurtarılmış yepyeni bir felsefenin temel taşını koydu. Metotlu bir şüphe ile her konunun karşısına dikildi.

Tabiat Işığı ile Hakikati Arama, Metot Üzerine Konuşma, Aklın İdaresi için Kurallar adlı kitapları onun fikirlerini en güzel aksettiren eserleridir. Hele *Tabiat Işığıyla Hakikati Arama* adlı kitabında bilginin nasıl edinileceği canlı bir şekilde

anlatılır. “Akıl, bir şeyin gerçek olduğuna hükmetmeyince, onu hakikat olarak kabul etmemelidir”. “Sağduyu dünyada en iyi dağıtılmış bir şeydir” sözlerine dayanan Descartes, herkesin öğrenmeye, okumaya hakkı olduğunu açıkça ve kesin olarak anlatmaktadır.

Descartes bilimsel araştırmalar sonunda vardığı sonuçlardan Katolik kilisesinin hoşlanmayacağını bildiği için Protestan bir memlekete, Hollanda’ya gitti. Fakat orada da istediği fikir hürriyetine kavuşamadı. Descartes’in mezar taşına şu cümleler yazılmıştır: “Descartes, tabiatın sınırlarını matematik kanunlarına vurarak, hem tabiatın, hem de matematiğin sınırlarını aynı anahtarla açacağını ümit etmeye cesaret göstermişti”.

Görülüyor ki artık bilimsizlikle savaş başlamış ve onun kahramanları ortaya çıkmıştır. Yeni, esaslı ve kuvvetli fikirler orta Avrupa’nın karanlığı içinde yıldırım tesiri yapmaya başlamıştır.

Bu fikirler etrafında toplananlar geçmişten ziyade gelecekteki hayatı değerlendirme yolunu tuttular. Tabiat olayları üzerinde çalışmaya başladılar. Eğitimciler, okul çalışmalarının esasını ana dili teşkil edeceğini açıkça söylediler. Bilgiyi pratik hayata yarayacak bir duruma getirmeye uğraştılar. Bu şekildeki çalışmalardan, istibdada dayanarak hüküm sürmek isteyen (saray, kilise, derebeylik, senyörlük gibi) bütün kurumları sarsacak kudrette fikir hareketleri, kültür ve bilim dernekleri doğdu.

Okullarda ana diline yer verilmeye, dinsel bilgiler yanında dünya işlerine ait bilgiler öğretilmeye, öğrenmeyi kolaylaştırıcı metotların uygulamasına girişildi.

Eğitimi ve okulları yeni fikirlere göre düzeltme teklifleri İngiltere ve Fransa’da ilk zamanlarda daha ziyade aristokrat tabakaya mensup insanlarca kabul edildi.

Ratke (1571-1635) ilköğretimin temel taşları olabilecek şu fikirleri getirdi. O:

Her şey önce ana dille, sonra başka dille öğretilmelidir. İstisnasız her çocuk hiç olmasa okuma ve yazmayı öğreninceye kadar okula devama mecbur tutulmalıdır, diyordu. Bu suretle Almanya’da ilk defa *ilkokulun* bütün çocuklara mahsus bir kurum haline getirilmesi istenmiş oluyordu.

Bundan sonra, devlet okulları açmalı, öğretmenlerin maaşlarını ödemeli, okul çalışmaları devletçe denetlenmeli, ilköğretim mecburî olmalı gibi fikirler birbirine eklendi ve hayata intikal ettirilerek için çalışıldı.

Eğitim işine dünya ölçüsünde hizmet etmiş olan Comenius (1592-1670) sahneye çıktı. İlköğretimin geniş halk tabakalarına kadar yayılmasını sağlayacak ve ona yepyeni mâna kazandıracak olan, okul kitaplarını yazdı ve bu eserlerde türlü derslerin öğretim usullerini de gösterdi. Avrupa’nın belli başlı yerlerini dolaştı ve buralarda hem öğretmen, hem de eğitimci sıfatıyla çalıştı. Comenius eğitim alanına şu ana fikirleri getirdi:

- 1- Küçük çocukluk devrinin okulu ana kucağı ve aile yuvasıdır.
- 2 -Erkek, kız bütün çocuklar resmî ve ana dilli ilkokula devam etmelidir.
- 3- İlk gençlik çağındaki gençler Lâtin okuluna veya liseye gitmelidir,

4- Gençler Akademi ve seyahatler vasıtasıyla eğitilmelidir.

Comenius'un görüşlerinden faydalanmak suretiyle Avrupa memleketlerinde, yeni mânalı bir ilkokulun çoğaltılması için çalışılmaya başlandı. Bu çalışmalar sayesinde ilköğretim kavramı daha geniş çevrelere yayıldı.

e) Avrupa'da bir taraftan bu dilekleri besleyen fikir hareketleri gelişirken diğer taraftan da saray zenginleşmiş, onun etrafında asilzadeler sınıfı teşekkül etmişti. Fransa'da bu sınıfın ideolojisine göre şu hayat görüşü doğdu ve diğer memleketlere yayılmaya başladı:

Yalnız asiller mükemmel insan [*Galant homme*] olabilirler. Onun için saraya onlar hizmet edebilirler. Bu sebepten onlar kendilerine mahsus okullarda eğitilmelidirler.

Bu fikri besleyecek, ona taraftar olanları yetiştirecek Üniversite ve Akademilerin açılmasına başlandı. Fransız örneklerine göre Avrupa'nın diğer kısımlarında sivil veya askerî birçok okullar açıldı. Bunlara Almanya'da *Şövalye Akademileri* denirdi.

Bu okulların amaçları devlete memur, hükümdar sarayı veya prens konakları için adam, ordulara subay yetiştirmektir. Okulların eğitim ve öğretim usulleri bu hizmetleri görecektir insanları maksada en uygun düşecek şekilde yetiştirmek amacına göre ayarlanmıştı. Derslerin çoğu meslek ve hayatla ilgili idi. Bu kurumlarda memur ve subay için lüzumlu dünya bilgilerine, beden hareketlerine yer ve önem verilmişti. Öğrencilerin giyinişleri saray ve konak modasına, hareketleri saray gelenek ve göreneklerine uygundu.

Bu okullarda büyük adamlar da yetişmiştir. Bu tarz terbiye görmüş olanlardan biri, ünlü bilginlerden Leibniz (1640-1716) dir.

İdare edici sınıf kendi adamını kendi ideolojisine göre yetiştirerek mevkiini sağlamlaştırmak istiyordu. Tahtların sarsılacağı, imtiyazların elden gideceği, zülüm ve istibdatla idare edilenlerin günün birinde insanlık haklarına kavuşacakları, tek başlarına topluma hükmetmek isteyenler tarafından henüz kestirilemiyordu.

Hayat Telâkkisinde ve Dünya Görüşünde Önemli Değişmeler

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da "Hıristiyanlığa derin bir ruh ve mâna vermeye çalışan, ahlâk bilincini gittikçe incelestiren" ve [*Pietisme*] diye anılan başka bir fikir hareketi başlamıştı. Bu harekete katılanlara *Pietistler* denir. Onların amaçları, halkın anıklığını ve ahlâkını geliştirmek, dinsel hisleri bu amaca hizmet edebilecek hale getirmek, insana faydalı olabilecek dünya bilgilerini halk arasına yaymak ve bu suretle bir taraftan hayatın sıkıntılarını, diğer cihetten de yoksulluğu gidermeye çalışmaktır.

Pietistlerin önemli eğitmenleri *Herman Francke* idi. Bu zat 1663'te Lübbeck'te doğmuştu. 1692'den itibaren eğitim tarihinde her zaman anılacak işleri yapmaya girişti. Yoksul çocukları korumak için ianeler topladı. Halle'de yoksullar için bir okul açtı. Varlıklı aileler, çocuklarını buraya göndermek istemedikleri için ayrı bir okul da

onların çocukları için açtı ve bunu paralı yaptı. Sonra öksüz çocuklara mahsus bir bakım evi kurdu. Bu kurumdaki çocukların müstaitlerine mahsus ayrı bir okul daha açtı. Bu kurumlara öğretmen yetiştirmek üzere ilk defa öğretmen okulunu meydana getirdi. Pietizm hareketine dayanılarak girişilen işler gitgide gelişti ve bu ruhla açılan kurumlar çoğaldı. Pietizm hareketi XVIII. yüzyılın yarısına kadar sürdü.

Bundan sonra insanın “şeref ve haysiyetine şu veya bu zümrenin batıl itikatlarından daha yüksek bir yer veren ve insan aklını tarihin geleneklerinden daha üstün bir durumda gören”, aydınlanma [*Aufklärung*] devri diye anılan fikir hareketi başladı. İntibah devri diye de anılan bu hareketin çıkış yeri İngiltere’dir. Oradan Avrupa memleketlerine ve Amerika’ya yayılmış, ilk zamanlarda aydın zümre arasında ve gizli cemiyetlerin içinde yer bulmuştur.

Peşinden türlü alanlara ve konulara ait hayat görüşlerini ve fikir akımlarını sürükleyip getiren bu hareketin önemli temsilcileri ortaya çıkmıştır. İngiltere’de J. Locke (1632-1704) ve A. Smith (1723-1790), Fransa’da Bayle (1647-1706), Voltaire (1694-1778) ve Ansiklopediciler, İsviçre’de J.J. Rousseau (1712-1778), Almanya’da Ch. Wolff (1679-1754), Kant (1724-1804) gibi.

Aydınlanma hareketinin hayat telâkkisi alanında yaptığı önemli değişimleri şöyle özetleyebiliriz:

- 1- Hıristiyanlığa ve kilise mantığına göre şekillenerek Avrupa’da yaygın bir hale gelen uhrevî hayat telâkkisi yerine dünyevî telâkkinin getirilmek istenmesi.
- 2- İnsan tabiatının kudretine ve iyiliğine önem vermeyen kilise bilimlerinin aksine bu değerlere karşı güven uyandırmaya çalışılması
- 3- Kilisenin kara ve ümitsiz görüşüne karşı hayatı iyimserlik ve zevkle görmek, işe önem vermek fikrinin belirtilmesi.
- 4- Kilisenin sihirli, müphem bilgilerinin yerine insan aklına dayanan rasyonalist bilgilerin geçirilmek istenmesi, bunlara değer verilmesi ve onların halka mal edilmeye çalışılması.
- 5- Bireyin kilise ve buna benzeyen diğer otoritelerden kurtarılarak hayat telâkkisi bakımından kendi aklına dayanacak ve güvenebilecek bir duruma getirilmesi.

Aydınlanma devrinin temsilcileri, zihnî çalışmalara çok önem verirlerdi. Onların nazarında düşünmenin sonucu olarak akıl her şeydir. Onlar bilginin ancak bu yolla kazanılabileceğine kani idiler. Kafaları aydınlığa kavuşturma, onların parolalarını teşkil ediyordu. Onlar geçmişten ziyade mevcuda ve geleceğe değer verirlerdi. Onun için gelecekteki hayatı idealize ederlerdi. Onlar eğitbilimsel fikirlere çok bağlı idiler, insan hayatını düzeltmeye yarayan en önemli vasıta olarak eğitimi kabul ederlerdi. Bunun güçlüğünü bildikleri halde bütün zorlukları yeneceklerine inanırlardı. Bu sebepten *eğitbilimsel reformu* kurtuluş çaresi olarak görürlerdi. Onlar bir taraftan bireye değer verdikleri için ferdiyetçi, diğer cihetten insanlığı ihmal etmedikleri için de universalist

tiyette oldukça kozmopolit insanlardı. Milliyet meselesi onların nazarında önemli bir problem değildi. Önemli olan birey ve insanlıktı.

Aydınlanma devri temsilcileri, “Akıl her şeye hükmetmelidir” düsturunu belirtmiş ve onun için insanda muhakemenin geliştirilmesi lüzumunu ön plânda bir iş olarak göstermişlerdir. Bu ilke, üzerine sağlam bir bina kurmaya yetecek kuvvet ve değerde idi. İlköğretimin lüzumunu, geniş halk tabakaları arasına yayılması gerektiğini anlatma bakımından bu fikirden çok faydalanılmıştır.

Bu devri Avrupa’da aynı zamanda (hükümdar, prens, toprak beyi gibi) tek kişi istibdadının her tarafa kol salarak şahlandığı devirdir. Müstebitler bu hareketten kendi hesaplarına şöyle bir pay çıkarıyorlardı: Mademki her şeye akıl hükmedecek, ben idare ettiğim insanları kendi aklıma göre sevk ve idare edebilirim.

Bu fikir hareketi eğitim alanındaki etkilerini her memlekette başka türlü gösterdi. Meselâ Almanya’daki etkisi; okulların devletleştirilmesi, yer yer kiliseden ayrılarak mahallî idarelerin eline verilmesi, belli yaşlardaki çocuklar için okula devam mecburiyetinin konulması, yeni okul binalarının yaptırılması, okulları idare işinin düzenlenmesi şeklinde tecellî etti.

Aydınlık devrinin fikir hareketi, bir de (tabiî hak) ilkesini ortaya attı. “İnsanlar yaratılıştta eşit olduklarına göre hak ve vazifede de eşit olmalıdırlar” düsturu eğitim alanına şu dileği getirdi: *Herkes için iyi ilkokul lâzımdır. Bu okula fakir ve zengin, asil veya değil, kimin çocuğu olduğuna bakılmaksızın her çocuk devam edebilmelidir.*

Bugünkü ilkokulun en önemli vasfı *halk okulu* oluşudur. Ona bu vasfı vermeye ilk çalışanlar: “İnsanı iyi bir yaratık haline getirebilmek için onu bilgiyle beslemek gerektir. İnsan ancak eğitilmekle insan olabilir. İnsan tabiatında mevcut büyük sır, eğitimin arkasında saklıdır. İnsanlar arasındaki eşitsizlik tabiat kanunlarına aykırıdır. İnsanların birbirilerine eşit duruma gelmeleri ne sağlık, ne hürriyet ve ne de mülkiyet bakımından birbirilerine zarar vermez. Hür ve müstakil olmak insanın en tabiî hakkıdır” diyen bu devrin ülkülü fikir adamları ve ünlü eğitimcileridir.

Bu devirde felsefe alanındaki çalışmaların özünü insan ruhuna ait tahliller teşkil eder. Karmaşık bir durum gösteren ve o zamana kadar bilimsel çalışmalara dayanılarak incelenmemiş olan insan ruhu, zihni yetilerin unsurlarına ayrılarak incelenmeye ve bu konu üzerinde araştırmalara girilmiştir. Bu çalışmalar sayesinde insanın türlü yetileri anlaşılmalıya, ona ne bakımdan değer vermek gerektiği kavranmalıya, hangi hususlarda güvenileceği – kısaca zihnin fonksiyonu – meydana çıkarılmaya başlanmıştır.

Bu devrin felsefe ve ruhbilimsel çalışmalarının çıkış noktasını bilgiyi değerlendirme ve dinsel inançları tenkit teşkil eder. J. Locke daha 1690 yılında yayınladığı *Essays of Human Understanding* adlı kitabında aklın her şeyi halledip edemeyeceğini incelemek gerektiğini söyleyerek işe başlar ve bilgi kuralını yeniden ele aldıktan sonra, tasarıların incelenmesine ve fitrî tasarıların reddine, en sonunda da bütün tasarıların hislerimiz vasıtasıyla deneyden doğduklarını, halbuki skolâstik felsefenin tamamen kelime oyunundan ibaret olduğunu belirterek bilginin incelenmesine ve sınırlarının belli

edilmesine geçer. Böylece deneysel felsefenin temelini atmış olur. O aynı zamanda imanın akıldan tümevarımla çıkarılmış bir hüküm olmadığını, Allah tarafından gelmiş ve onu olağanüstü bir eda ile insanlara bildiren kimseye karşı gösterilen güvene dayanan bir inanç olduğunu anlatarak dinsel inançları akla dayamak ister. Bu düşünce ile ahlâkı kurmaya çalışır.

Locke'in felsefesi İngiltere ve Fransa'da Hume, D'Alembert, Turgot gibi taraftarlar bularak Pozitivizm diye anılan fikir akımını doğurdu.

Locke 1704 yılında ölümünden biraz önce bir dostuna yazdığı bir mektubunda "hakikati hakikat olduğu için sevmek! İşte şu dünyada insan olgunluğunun en önemli unsuru ve başka bütün faziletlerin kaynağı budur" diyordu. O devirde akıllı, hakikati, bilgiyi saklandıkları mahzenlerden bulup çıkarmak ve insanoğluna mal etmek bütün problemlerin başında geliyordu.

Aydınlanma devri fikir adamlarının ortaya attıkları düşünceler ve yeni görüşler, halk diliyle yazılan kitaplar sayesinde yalnız bilginlere mahsus Latince ile yazılanlara nazaran daha çabuk geniş alanlara yayılabiliyordu. Yazarlar artık dialog, mektup, öğretici şiir, belli konulara ait dergi gibi vasıtalarla açık, anlaşılması kolay, okunması zevkli eserler vermeye başlıyorlardı. Bu suretle devrin zihniyetine uygun edebiyat doğmuştu.

Fikir adamları düşünce ve inançlarını, yeni yetişmekte olan genç nesillere mal etmek için evi ve okulu ele almak istiyorlardı. Onun için eğitim meselesi onların nazarında en önemli problemlerden biri idi. Onların eğitim ülküleri, mükemmel, tam mânasıyla serbest ve akıllı insan yetiştirmektir. Bunun için körü körüne bir otoritenin emri altına girmeye ve dışarıdan gelen bir kuvvetin insanı idare etmesine lüzum yoktu. Eğitilecek kişinin doğru ve faydalı bildiğini istemesi ve yapması kâfi görülüyordu.

Aydınlanma devri eğitmenleri, genel ve insanî değerleri eğitim ilkesi olarak kabul etmişlerdi. Bu ilkeye bağlanarak onu gerçekleştirmeye çalışan *Bazedow* ve arkadaşları kendi kendilerine Filântroplar, kozmopolitler derlerdi. Onlar gençliğin eğitiminde millî, mezhebî, bireysel, cinsî farklılıkları kabul etmezlerdi. "Bütün insanların çocukları akıllı insanlar olmalıdır ve onlar kendilerini nerede, ne zaman olursa olsun hayatta bizzat tutunabilecek bir duruma getirmelidirler" sözü onların zihniyetlerini anlatmaya yeter. Eğer akıllıca hareket edilecek olursa eğitim ve öğretim vasıtasıyla her şeyi halletmek mümkündür, kanaati onların inançlarının özünü teşkil ediyordu. Onlarda insanın eğitilebilme kudretine inanış pek köklü idi. Bütün çocukların belli yaşlarda belli şekilde eğitilmeleri ve onlara belli bilgileri öğretme fikrinin gerçekleştirilmesi (bunun mânası halk ilkokulu demektir) için böyle sağlam ve diri bir tohumun elverişli şartları taşıyan toprağa atılması lâzım geliyordu.

Gençliği genel insanî eğitim ülküsüne göre yetiştirmek fikri, aydınlanma devri eğitmenlerini, insan toplumunu ve bunun kurduğu devleti düşünmeye sevk etti. Onun için bu devrin bütün eğitmenleri kendi zamanlarının toplumu ve devlet şekli üzerinde düşünmüşlerdir. Rousseau'nun *Emil*'i de cemiyetten tecrit edilmiş, *Robinson* gibi bir

adada yalnız başına bırakılmış bir tip değildir. Emil, yeni ve iyi, insandaki değere önem veren bir devletin vatandaşdır. Bu sebepten aydınlanma devrinin fikir adamlarıyla eğitkenleri bir taraftan toplum ve devlet konularıyla ilgili politika meselelerini, diğer taraftan da ileride toplumun ve devletin bir uzvu olacak yurttaşın siyasal eğitimini ana problem olarak ele almışlardır. Esasen böyle bir düşünce ve endişe olmasaydı bütün çocukları içine alan bir ilköğretim meselesinin doğmasına imkân yoktu.

Kilisenin etkilerinden tamamen kurtulamayan bu devrin toplumu ile devletini ilgilendiren en önemli problemleri eserlerine geçiren iki büyük adam vardır: Biri Voltaire, öteki de J. J. Rousseau.

Voltaire “elimde bir hükümdar âsası yoksa bunun ne ehemmiyeti var? Benim bir kalemim var.” diyerek sahneye çıkan, “köy meyhanelerinin pis masaları üzerinde yazılarını yazan, doğru bildiği yolda tek başına yürümekten korkmayan, devrinin fenalıklarına karşı isyan bayrağını açarak, serbest düşüncüyü ölüm pahasına da olsa yaymaya çalışan insandır.” Voltaire’le J. J. Rousseau için “ bu iki adam Fransa’yı yıktı” derler. Voltaire “ kitaplar dünyaya hüküm eder, hele yazılı bir dili olan ve okumasını bilen milletlerde” diyor, buna “bir millet düşünmeye başladı mı, artık onu yerinde tutmaya imkân yoktur” sözünü de ilâve ediyordu. Fikirleri yüzünden Fransa’da tutunamayacağını, günün birinde kafasının koparılacağını bilen Voltaire bir müddet İngiltere’ye gitti. Serbest düşünce için Fransa’ya nazaran daha müsait bir durumda olan İngiltere Voltaire’in gelişmesine yaradı. Orası edebiyat, felsefe ve tabiat bilimlerinin yurdu idi. Onun İngilizler hakkında yazdığı mektuplar büyük ihtilâlin ilk işaretleridir.

Yazdığı eserler iyi fiyatla satılıyor ve çok okunuyordu. Kendisi de buna güvenerek durmadan yazıyor, yeni felsefe görüşlerini, yeni toleransı her tarafa yaymaya var kuvvetiyle çalışıyordu. Kitapları yakılıyor, onlar yüzünden kendisi takip ediliyor, buna rağmen o mütemadiyen yazıyordu.

1750 yılında Prusya kralı Fredrich’in daveti üzerine Berlin’e gitti. Başka bir uygarlıkla temas etme fırsatını buldu. Prusya sarayına yerleşti. “O zaman Fransız kültürü dünyanın en yüksek kültürü idi... Voltaire sarayların hem putu, hem umacısı idi.”

Voltaire Potsdam sarayının debdebe ve ihtişamından hoşlanmadı. Onun için ziyafetlere, kalabalık akşam yemeklerine katılmazdı, ayrı yerd. Bu özel yemeklere katılan Fredrich, o zamanın filozof ve edipleri yemekten sonra uzun boylu konuşurlardı. Konuşma Fransızca idi. Voltaire burada da duramadı, memleketine döndü.

Voltaire dilimize *Safoğlan* diye tercüme edilen *Ingénu* adlı hikâyesinde XVII. yüz yıl Fransasının adetlerini, insanlarını, din mücadelelerini, edebiyatını ve saray entrikalarını özel üslubuyla tatlı tatlı anlatır. Klâsikler serisinde dilimize çevrilmiş olan *Felsefe Sözlüğü* onun ana fikirlerini ve görüşlerini öğrenmemizi sağlar.

O, fikir hürriyeti ve aklın üstünlüğü için hayatı boyunca uğraştı. İnsanları bunun için savaşacak tiyette yetiştirmeye çalıştı.

Aydınlanma devrinin fikir adamları arasında, bu devrin ana problemlerini ele alarak haykıracak bir ihtilâlcie ihtiyaç vardı. J. J. Rousseau işte bu önemli görevi yapacak karakterde yaratılmıştı. O, *Le Contrat Social* adlı eserini yayınladığı zaman bomba tesirini yaptı. Bu kitap devlet otoritesi üzerine bir inceleme idi. Kitaba başlarken “İnsan hür doğmuş, fakat her yerde zincire vurulmuştur” diye başlıyordu. Bu söz bir ihtilâlcie için “iyi seçilmiş bir parola idi.”

Rousseau'nun asıl önemli eseri *Emil*'dir. Bu eserin konusu eğitimidir. Büyük eğitken burada eğitimde tabiata dönmeyi ve hür eğitimi müdafaa eder, devrinin içinde toplumu teşrih ede ede yükseldikçe yükselir. 1762 yılında Sorbon kitabın yakılmasına karar verir. Rousseau önce Fransa'dan İsviçre'ye, sonra da İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı.

Eğitbilim kitapları arasında en önemli yeri alan ve bugüne kadar önemini kaybetmemiş olan bu eserde Rousseau'nun eğitimsel fikirlerini bulmak mümkündür. O, çocuk eğitiminde çocuğun bizzat çalışarak ve karar vererek kendini eğitmesine çok önem verir. Emil'in hem ziraat işlerini, hem de bir el sanatını öğrenmesini ister. “Emil bir şair olacağına bir sanatkâr (kunduracı) olsun” der ve türlü sanatların eğitimsel değerlerinden söz açar. Emil'in bir usta kadar başarılı eser meydana getireceğini, fakat hiç bir zaman usta olmayacağını da ilâve eder. “Hayatın içinde yaşayabilmek için insanlarla düşüp kalkmasını bilmeli”. “Şunu tekrarlamaktan asla yorulmayacağım: çocuklara verilen bütün dersler lâfa değil, işe dayanmalıdır” diyen Rousseau, bu sözleriyle eğitbilim alanına yepyeni değerleri getirmiş oldu. Bu değerler ilköğretimin ileride türlü şekillerde intaş edecek olan tohumlarını teşkil eder.

O, “içimizden kopup gelen bir sesin, ilâhî içgüdünün öğrettiği hakikatler en açık ve en kat'î hakikatlerdir” der. Hayatı boyunca bu fikir uğruna savaşı.

Rousseau'nun en önemli eseri *İtiraflar* adlı kitabıdır. Bu eser kendi hayatının hikâyesidir. “İnsanlık tarihinde ilk defa bir dâhî kendisine ait mutlak hakikati” söyler. O, eserlerindeki fikirleriyle büyük ihtilâl için kalk borusunu çalan ihtilâlcidir.

Bireyin iyi yurttaş ve vatandaş olarak yetiştirilmesi fikri yavaş yavaş milliyet fikrini doğurdu. Voltaire'in dostlarından birisi 1763 tarihinde *Millî Eğitime Ait Deneme* adıyla bir kitap yazarak Fransa'daki Jesuit eğitimini tenkit etti. Millî kelimesi Almanya'da da sevilmeğe başlandı.

Aydınlanma devri eğitkenlerinin eğitbilimsel fikirleri önce kurumsal – eğitimsel eserlerde yer bularak Avrupa'nın her tarafına yayılmaya başladılar. Bu eserlerde aile ve okul eğitiminin değişmesi gerektiği, eğitimin amacı, metodu ve vasıtaları, devletin yardımıyla okul teşkilâtının nasıl yapılacağı belirtiliyordu. Bu meselelerin birçoğunda bilhassa eğitim amaçları üzerinde henüz fikir birliği yoktu. Fakat çocuğun eğitiminde bedeninin bakımına ve geliştirilmesine önem vermek gerektiği, çocuk hayatı için duyu ve dürtülerin önemli olduğu, onun iradesini kuvvetlendirmek lâzım geldiği, akıl ve muhakemesinin geliştirilmesi icap ettiği eğitkenlerin çoğu tarafında kabul ediliyordu.

Artık okullara, çevredeki eşyanın incelenmesi, eşya üzerinde gözlem yapılması, bilginin deney yoluyla kazanılması, öğretimin tümevarım metoduna dayanması, misalden kaideye geçilmesi, ana dilin gramer kaideleri ezberlenmekle değil karşılıklı konuşma suretiyle öğretilmesi, ders konularının pratik bilgilere inhisar ettirilmesi gibi eğitbilimsel ilkeler yerleşmeye başlamıştı.

Aydınlanma hareketi hem Protestan, hem de Katolik memleketlerde yüksek ve idareci sınıfa mensup bazı kimseler tarafından da benimsenerek Avrupa’da hüküm süren bir kudret haline geldi. Bu fikir akımını benimseyen bazı hükümdarlar onun memleketlerine yayılmasıyla iftihar ediyorlardı. Fredrich, dostu Voltaire’e 1776’da yazdığı bir mektupta “Bizim Avrupa’da akıl her gün biraz daha geliyor; en budala memleketler bile bunun heyecanını duymaktadır... Avusturya, Vestfalya hepsi hele Bayyera aydınlanma hareketinin ışıklarından birazını olsun üstlerine çekmeye çalışıyorlar, Zihinlerde bu değişmeyi meydana getiren, doğuran sizsiniz, sizin eserlerinizdir” demektedir ve bu arada Bayle’yi de takdirle anmaktadır.

Bu olayların etkisiyle 1789’da büyük Fransız Devrimi başladı ve Ortaçağ’ın süregelen karanlığından tam mânasıyla kurtulmayı sağlayacak fikirleri getirdi.

